

१ श्रीगोपीक्रीजयति॥ अत्येकसिद्धशृंगारः मूर्तिमानंदविग्रहः॥ गोवर्द्ध
 नधरं वंदे श्रीगथाप्राणवध्वनं १ नमामि श्रीमहाचायानि प्रभुन श्रीविरुलेख
 रायाय कृपातो ब्रजाधीशे सेवानं प्राप्नुयात् २ अथ संकलनां स्मृत्यारत्नाः ३ तत्
 श्रीउद्धनाचार्यचरणदेवजीवानामेहानान्यथाज्ञाननिदानं नगवसे
 वनाप्रसूतिनृपाचतदशतार्थमवलोक्य परमज्ञया लवस्तज्जनुः साफल्यय
 श्रुतिगीताव्योसस्तत्र समधिना सा सिद्धिं स सिद्धिं न निरूपयति॥ नत्वा श्री
 उरिमित्यादिना चक्षुसेवेति॥ दीयमानं न ग्रहेति विना मन्त्रेव न जनाः नेतुं
 तिसेवया पूर्णमिच्छति देवानुरक्तमनसा मनवोपि फलानुरित्यादिवचः
 सतुल्यैः सेवायाः मोक्षोदयकृत्स्नत्वेन परमपुरुषार्थत्वमतः सेवाकायति
 त्रकीदृशी सेवाविवक्षीतेति तामाहुः सानसिसेति यथामर्यादौ नक्तिमार्गे
 मुक्तिः फलं तथा २

तथा च सेवासतंत्रपूरुषार्थरूपा मानसी फलमित्याशयः॥ सेवां लक्षयंति चेत्
 तत्प्रवणमिति॥ तच्छब्देन प्रवोक्तः कृष्णः परमृष्टते॥ पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाश
 तस्य कफाबहुत्वादि विवैकदेशान्वयप्रसूतस्त्वस्वीकारात्॥ तथा च तत्र प्रव
 णं चेत्तः सेवादेवानां गुणलिंगानामनुभवि कर्मणोऽसत्त्वादेवैकमानसोवृत्तिः
 स्यान्न विकीर्तुया॥ अतिमिताभागवती भक्तिः सिद्धेर्गण्यसीति लक्षणबाधे
 मनोवृत्तेरेव नक्तित्वेन कथनात् वृत्तेष्वकारणततिरेकात्॥ अतस्तद्दृशी
 चित्तवृत्तिर्जननीवेति फलितं॥ अतएव चेत्तः तत्प्रवणमित्यस्याभासे श्रीमत्प्र
 भुचरणैरुक्तं॥ यथेत्यारभ्येन देवसेवास्वरूपमित्यादुरित्यादि॥ अतएवाथ वक्ष्ये
 भक्तिरस्य भजनं॥ तदिह नृत्रोपाधिनेराद्येन मनःकल्पनमिति श्रुतेः॥ आत्रामि य
 मनसः कल्पनभक्तिरित्युक्त्या तादृक् चित्तस्यैव भक्तिव्यमायाति॥ भक्तिमित्रा

ससवेष्टि। सा परानुरक्तिरीश्वर इति लक्षणेन चित्तधर्मस्यानुगागम्येव भक्ति
 त्यमुक्तं धर्मधर्मीणारभेदात् ॥ भक्तिशब्देन च मेवैव विवक्षिता भजसेवायां मि
 ति धात्वर्थत्वात् ॥ विना भजसेवनं जना इत्युक्ता सर्व भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक
 कउहाकृत इत्युदीरितत्वाच्च ॥ पूर्वमपि अहितुम्व्यवहृताया भक्तिः
 पुरुषोत्तम इत्युक्तमतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवेवाया तिसा
 केतसाधनेन साधित्याकांक्षायामाहुः तत्सिद्ध्या इति गृहशुश्रूषणं महंश
 सब्रह्मसमया तवपरित्येचरन्ति ॥ आदरः परिचर्यायां श्रवणं कीर्तनं वि
 क्षोः स्मरणं पादसेवनं किरोदरे मंदिरमार्जनादौ ॥ वीक्षा वा करौ नो कु
 रतः सपयं करोचतत्कर्मकरो मनश्च इत्यादिवाक्यैः श्रुते तथात्वाव
 गतेः ॥ इह ग्रंथे विधेयांशः सेवाशिष्टो ग्रंथस्तदुपपादनार्थः नितु ब्रह्मविरा

प्रेतिपरमिति श्रुत्या पुरुषोत्तमप्राप्तौ ब्रह्मवित्त्वकारणत्वे क्लेशनिम
 नशु संपादनीयं ॥ तच्च वेदान्तश्रवणमननाद्वैदिसाध्यं ॥ तानि च कृत्वा तस्मा
 साध्यानि ॥ इह तु सराहस्यसेवाकार्येणुपदेशात् अवकाशाभावमनना
 दिसाधनासिद्धिर्ज्ञानासिद्ध इत्याशंक्यो न रं ब्रुवति ॥ ततस्संसारदुः
 खस्येत्यादि ॥ ततस्तनुविन्नजसेवातएव संसारदुःखस्याज्ञानसाक्षात्कारं कार्य
 त्पज्ञानं वस्थितं रफलं भवती ॥ मां च यो व्यभिचार एव भक्तियोगेन संव
 तो मगुणानुसंप्रतीत्येतानुब्रह्मचूयाय कल्पते इति वाक्यात् ॥ इत्युच्यतां
 धिभजतोनुब्रह्मा भक्तिविरक्तिर्भगवत्प्रबोध इत्यादिवचनाच्च ॥ अत
 एवोक्तं तत इत्यस्याभासे टीकायां श्रीमत्प्रभुचरणैरेतादृशस्यावान्तर
 फलं भवतीत्याहु रित्यनेन ॥ ज्ञानविषयस्य ब्रह्मणोरूपभेदान्तनिवृत्त

सत्यमूलरूपत्वं वदन्ति। परं ब्रह्मत्वमिति। त्रिभिर्भूवाचकः शब्दोऽप्यनि-
र्वृत्तिवाचकः। तयोरेक्यपरं ब्रह्म कृत्यमिधीयते इति निर्वचनात्।
इयं हि श्रुतिरेव। नारायणस्य तौ गोपालपुर्वतापित्युपनिषद्दीपिका।
यां तत्रादौ ब्रह्मशब्दार्थनिर्णयमाह कृषिर्भूवाचकः शब्द इति। कृषिर्ब्रह्मणे
कृष्यनेति ख्यते इति कृष्यमिति। सत् एव निर्वृत्तिवाचक इति निर्वृत्तिगुण-
रः स्वरं शुद्धं सति यावत्। एवमियं श्रुतिर्याख्याता। ततः सच्चिदानन्द-
तिश्रुतिर्याख्याता। अतः कृषिर्भूवाचकः शब्दो गोपालतापिन्येति इति बोध्यं
अपरं ब्रह्म त्रयोध्यायतिरसति भजेति सोऽमृतो भवति श्रुतेः। अस्मात्क्षर-
मतीतोऽहं मक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। अ-
तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनं जयेति भगवद्व्याख्या चतुर्दशनाक्षरस्य ब्र-
ह्मत्वेऽपि परत्वाभावात् परस्य पुरुषोत्तमस्येव सेव्यत्वं अनेन पूर्वोदितः कृष्णसे-

वा विधिः समर्थतः। सच्चिदानन्दकमिति। द्विदक्षशं ब्रह्म सच्चिदानन्दकं
दकं। अल्लार्थकं नृभेदे वा तं प्रजापतेरानन्दं शब्दो ब्रह्मण्यनन्दः इति तेन गी-
येगणितानन्दत्वात् तदक्षरं द्विपमित्याहुः। द्विरूपं तद्वीत्यदि। एवं सर्वं निखि-
लप्रपञ्चात्मकं कार्यरूपमपरं तस्मात्पूर्वस्माद्विलक्षणं प्रापञ्चिकधर्माहितम-
स्थूलमनूयत्यादिश्रुतिविषयं ध्यायः। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो वेद निहितं गुरो-
या। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ज्योतिस्सनातनं। तदाहुः। रक्षरं ब्रह्म। तदा मपरमम-
मेत्यादिश्रुतिस्मृतिविषयश्च। इदं तु ब्रह्मणो नोतिकं प्रपञ्चात्मकरूपं नाशोत्पत्ति-
मत्वेन भासमानत्वात्माधिकं सगुणमित्याहुः। ज्ञानविलासेऽपि कल्प्यते ब्रह्मतत्त्व-
संदेहावांतास। स आत्मानं स्वयमकुरुत। एतदात्म्यमिदं सर्वं। यदयमात्मा त-
सत्यं। सर्वं यत्त्विदं ब्रह्म तज्ज्ञानं शान्तं उपासीत। कथमसतः स जायत

४

। सत्वाच्चा वरस्य । अस्य प्रदेशान्तेति चेन्न धर्मतिरेकवाक्यशेषाः वरवच्च ।
 नाभाव उपलब्धेः । आत्मन्यतेः परिणामादित्यादिश्रुतिन्यायशतैः रक्षणात्म
 कपुररि कार्ये । तत्र न द्रोत्पत्तिप्रतीतिः । आत्मा । आविर्भावतिरोभावत्वेन नि
 यत्वात् ननु वाचरं नलविकारे नाम ध्येयं मृत्तिकेत्येव सत्यं मिति श्रुत्या वि
 कारनूतस्य प्रपंचस्य कुतो न मिथ्यात्वं मिति चेन्न तदन्यमार्चन एव शब्दादीन्य इति
 सूत्रेण वाचरं नलमित्यादिशब्दानां प्रपंचे ब्रह्मन्यत्व प्रतिपादनाधनियानि
 लीतत्वात् । अपिच । यदेष्टु द्विकारत्वमिव प्रपंचे ब्रह्मविकारत्वं नास्ति । अ
 विज्ञतपरिणामवादस्वीकरणत्वात् । तत्र हि कार्यस्य पुनः पूर्वभावापत्तिः । से
 विज्ञतपरिणामः यथा कनककुंडले सुपुर्वभावापत्तिः कर्तुः चिकीर्षयि
 तथा प्रपंचस्यापि कर्तुः चिदानंदप्राकट्यपूर्वभावापत्तिः । अतोऽपि वि
 कारभावाच्चाचारं नलश्रुतेर्न प्रपंचे प्रवृत्तिः । किंच । मयि कंजगादिति वदे ४

न्वादिप्रष्टव्यः । कथमसत्प्रतीयत इति । शुक्लारजतमिवेति चेन्न ।
 चक्षुषोपलभ्यमानायां हि शुक्लिकायां रजतभ्रान्तिः । ब्रह्मण्यस्य परा
 चिख्यातीति श्रुत्या सकलेन्द्रियागोचरत्वेन तदधिष्ठानत्रयसंज्ञवत्ता
 पिन्नमोत्पत्तेः साद्रश्यसापेक्षत्वेन ब्रह्म प्रपंचयोः सादृश्याभावाद्भूमा
 भावः । न हि रज्जौ कजं गजमश्वरजतत्रयो रूपपादः सादृश्याभावात्
 ननु निरूपत्वेन चक्षुषोचरेव्योम्नि सादृश्यानपेक्षानीलमिदं गगन
 मिति भ्रमो भवत्येवाज्ञानकलुषां तबुद्धिना मिति चेन्न । शृणु । तत्र हि न
 प्रसामनोगोचरत्वेन व्यवहारविषयत्वात् भूमा भूतिः संपद्यते । ब्र
 ह्मण्यनुनिर्विशेषेण भ्रमो नास्त्येवायतोवाचो निवेतंति । अप्राप्य मनसा
 सहेति श्रुतेर्मनोवागगोचरत्वेन सर्वधाज्ञानाविषये न स्यात्पदादयि

५

तुमराक्यत्वात्। नवमतेनिरुपाधिके ब्रह्मणि सर्वथाज्ञानविषय
त्वमप्रिमतं विषयत्वेन जगत्त्वेन व्याप्तेः स्वीकारात्। नन्वारोपेद्यधि
ष्ठानसामान्यज्ञानकारणं न तु विशेषतो ज्ञानं। अहंविज्ञौ नासमान
स्यात्मनो नवत्येव सामान्यज्ञानमिति चेन्न। त्रुपाध्यवच्छिन्नस्यैवा
हंप्रत्यये नासमानत्वात्। एवं सत्यात्मनो निरुपाधिकस्य ज्ञानाभावा
न्तत्र जगदारोपः संभवतीति विद्वद्भिर्ज्ञेयं। केचित्तु निषेधमुखेन
ज्ञानं सामान्यज्ञानं नित्याहुः। तत्राज्ञास्त्वोत्पाद्यतस्याः सधजनीनत्वे
मूर्खाणि जगत्प्रत्ययाभावप्रसंगात्। सर्वव्यावृत्तताज्ञानस्य त्वधिष्ठानं
सामान्यज्ञानस्य च मकारणत्वं। तथा स निर्दिष्टो रस्याधिष्ठानस्य सौ
सामान्यज्ञानाभावेऽपि तदधिष्ठानको जगद्भ्रमः स्यादेवेति वाच्यं। ६६

विषेष्टज्ञानत्वे
न प्रत्युत-अप्र
निवर्तकत्वात्
कस्यचिद्गगन
ज्ञानाभावतोपि

मालादेर्गगने नीलिमज्ञानाधिष्ठान उ३

किंचित्कालमित्याकारकस्य किंचित्त्वेन रूपेण अधिष्ठानज्ञानस्य तत्रापि
सत्त्वात्। अन्यच्चायद्यधिष्ठानज्ञानरहितस्यापि नीलीमप्रतीतिरंगीक्री
येततदा तत्प्रतीतेः नमत्वमेव न स्यात्। नीलिमज्ञानस्य सर्वदा सर्वेषां जा
यमानत्वाद्दुपाधिजन्यत्वाभावेनोपाधिनाशनाश्रयत्वाभावाश्च। मायिक
मन्तीलरूपस्य विद्यमानस्यैव विषयत्वेन प्रतीतिविषयतया ज्ञानबाध्य
त्वाभावेन गावस्थिरतया निर्वचनीयकल्पनायाः प्रवेशानवसरान्
अधिष्ठानभूतंगगनमनवगास्वइदं नीलमिति प्रत्ययात्। गगनस्य नि
रूपत्वात्। नीलरूपारोपे नमत्वस्य सूचनत्वात्। तथा गगनं नीलमिति
प्रतीतावेव नमत्वं। ननु केवलं नीलमिदमिति प्रतीतौ तत्र गगनाव
गादाभावात्। तदभाववतितरा रोपाभावात्। प्रतीतिविषयत

६

यद्यसत्त्वस्यापि न वन्मते नंगीकारात्। अतः सत्त्वमेवो ररीकार्यस्यात्। त
 था सन्नितद्वगा हि ज्ञानस्य प्रमा त्वमेवाप्युक्तम् अतः एतद्रूपेण परिहृतये अ
 धिष्ठानस्य विषयः केनचिद्रूपेण ज्ञानं बालादीनामप्यस्तीति संतव्यं। तथाच
 यदाशास्त्रसमुत्पन्नबुद्ध्या ध्या नरूपत्वेन वियतो ज्ञानं समचूतदारूपरहि
 वियतिनीलरूपस्यासंभवं ज्ञानं न नीलिमानुमसंतमेव निश्चिनोति। एवं बा
 धविषयत्वेन सत्त्वाभावात् तदविद्यमाननीलरूपावगा हि ज्ञानस्य भ्रमत्वं सु
 बचनमिति सच पंथाः। एतावता सिद्धमेव तत् अधिष्ठानसामान्यज्ञानं न
 प्रमात्रेकारणं तथा सति परमते धिष्ठानस्त्वेना निमतस्य निविशेषब्रह्मणः
 केनापि प्रकारेण ज्ञानविषयत्वं श्रवणत्वाभावात् न तस्मिन्नाधिष्ठाने न
 प्रः संभवतीति दिक्। यद्यपि सत्त्वरूपेण सर्वत्र तदस्ति तथापि न ज्ञातुं श

६

ब्धं। यदमनुपटः सत्त्वरूपेण तु न निर्विशेषरूपा सत्ता प्रतीयते। पित्वधिष्ठ
 यनिष्ठसत्ताया एव प्रतीतिरिति च मां। अधिष्ठानरूपब्रह्मणिरूपयितुमशक्य
 एवेति प्रपञ्चमिथ्यात्वं विद्वन्निनादत्तं। केच। जगदन्निष्ठयतः परमेश्वर
 स्यापि न वन्मते चांतत्वापातः। अत्र प्रतिपन्नस्य रजतादेर्भांतिने बाध्यक्षीकर
 णत्वं। वेधस्य च्छिनस्वप्नादिवदितितत्वसूत्रम् आदिशब्दना स्वत्वप्रतिकाद
 कानां सर्वेषामवनिर्ध्यात्। प्रपञ्चसत्यत्वमेवानिप्रतीत्या सचरणानां अ
 सत्यमप्रतीष्टं च जगदाकुरानीश्वरमिति जगदसत्यवादिनां भगवतानिदि
 तत्वाच्च। अन्यच्च। ब्रह्मण्यथार्थज्ञानं हि जगद्भुमं निवर्तयति शक्तिबोधे
 रजतममविव। तच्च मतेनादिजन्यत्वेन प्रपञ्चमध्यपातितयाना ज्ञानरू
 पं प्रपञ्चं दूरीकृतुमिष्टं। यावद्भूमीनां जगदंतः पातित्वेना ज्ञानरूपत्वात्

७ प्रपञ्चोपशमकज्ञानस्थोपदेशांस्त्येसाधनान्तःस्थमग्न्यत्वात्तुर्चाचचरमवृत्ति
 रज्ञाकार्यमखिलं नाशयित्वा स्वयं नश्यतिकत करेणुवदिति वाच्यं। च
 रमवृत्तिजन्यस्याज्ञानध्वंसस्यानाशकांतराभावेनावशिष्टसत्तयाऽद्वै
 तसिद्धिव्याघातात्। चरमवृत्तिनाशालक्षणस्य विद्यमानतया द्वैतापत्तेश्च
 अपि च। चरमवृत्तेर्जगत्तन्मात्रं प्रतिकारणत्वं। तत्तेश्च कार्यनियतपूर्व
 वृत्ति त्वं पूर्वत्वं तु कालक्षतमिति कारणात्। निवर्तकः कालो वशिष्ठतएव
 तथा च चरमवृत्तिः स्वयं नश्यतीत्युक्त्वावपि कालस्य कारणतानि वार्तक
 कालो वशिष्ठतएव स्याद्वर्तितत्वात् न द्वैतासिद्धिरिति ज्ञेयं। न च ब्रह्मानति
 रिक्तः कालः सखेनावशिष्टतामद्वैताबाधकत्वादिति वाच्यं। चरमवृत्ति
 नाशरूपकार्यपरिच्छेद्यकालस्य सर्वापरिच्छेदेन प्रमाणसङ्गनेरस्य

वस्तुमशक्यत्वात् इति दिक्। न च वृत्तिरूपीणां तथा त्वेपि सत्यं ज्ञानमनं
 तंब्रह्मेति श्रुतेः स्वरूपभूतं ज्ञानं प्रपञ्चभ्रमापहारीति वाच्यं स्वरूपभू
 ते ज्ञाने प्रपञ्चनाशकत्वांगिकारे निविशेषवादबाधपत्तेः। ब्रह्मण्येव
 प्रपञ्चनाशकत्वं पर्यवसानात्। तस्य सर्वदेवविद्यमानत्वेन सदा सर्वेषां
 बंधनावप्रसंगात्। असत्त्ववादे ब्रह्मण्यव्यापकत्वमपि दुश्चमननादिवि
 धिना मानार्थव्यापत्तेश्च। मननाविधीनां तदभिव्यक्तौ साफल्यमिति चेत्। त
 स्मिन् स्वरूपभूते। भिव्यक्तात्मकधर्मंगिकारे धर्मत्वावच्छेदकावच्छिन्ताभा
 ववादशनिप्रसंगात्। असत्त्ववादे ब्रह्मण्यव्यापकत्वमपि दुरुपपादव्याधाना
 मज्ञानकूपितत्वेनापार्थक्यतया न सापेक्षस्य व्यापकत्वस्यापि कतरामवास्त
 यत्वात्। असत्कृतत्वाच्चमिति चेन्। ब्रह्मेत्याहुं हृणत्वाच्च ब्रह्मेति श्रुतिव्याको

पात्। जगदसत्यत्वेतदंतःपातिनां श्रुतीनामपि तथात्वेन व्यवहारमात्रे
 प्रामाण्यं गीकारात् तदुक्तानां निविशेषत्वाद्देयत्वनिराकारत्वादीनां पारमा
 थिकत्वेन त्वन्मते निमित्तानां अपि व्यवहृतिमात्रैकसत्यत्वात्तन्मनोव्याप
 रविजृम्भितत्वाच्च तन्मते शुद्धब्रह्मणो मनोः प्राप्यत्वेन मनो गम्यस्य ब्रह्मातिरे
 कादित्यलमुक्तिरिति। यदष्टा कुः। सद्येत्न बाध्येत असचेन्न प्रतीयेत अतः
 सदसद्विलक्षणजगदिति। तत्रासच्चेन्न प्रतीयेतेति यदुक्तं तन्न। अथात्राव
 विनिश्चित्य प्रतीतस्यापि नात्मनः। ता चापि युष्मच्चरणे सेवया हं पराणुदेति
 मैत्रेयवाक्यात्। व्याप्य प्रत्याहूया भासा असंतोष्य धकारिण इति वाक्यान्
 राच्च असंतोषि प्रतीतिस्वीकारात्। अतो सत्यपदार्थ एव जेदद्वयमस्ति
 । एकमसन्नप्रतीयते शशशृंगदिवत् एकमसत्प्रतीयते शुक्तिरजतादिवत्
 इति व्यवस्था तत्त्वनिर्धचनी कल्पनीयमाना भावात्। ननु त्वय्यद्वितयेन

गवन्नयन्नमः इत्यादिवाक्येषु। असत्यतादृश्यत इति चेन्न। नमः अज्ञा
 नमसदित्यादिग्राहनामदंताममतात्मकसंसारविकारयत्वात्। एतच्चा
 करे स्पष्टं। किंच। अज्ञानादिरूपं नम इति प्रवापि चिंत्यः। नमत्वस्य
 ज्ञानत्वव्यप्यत्वात्। यावज्ज्ञानो जन्यत्वनियमात्। न च बंधोऽस्याविश
 यनादिरिति वाक्यादनादित्वं। अविशयाः कारणत्वव्याघातापत्तः। त
 थाचेदुसादित्वनिषेधो घटपटादिसाधारणपक्षकः। देवेषु रूपादेनम
 रणनिषेधस्तत्। अतः सर्वथा प्रपञ्च भ्रम अनादित्वकथनमयुक्तमेव
 । अन्यच्च ज्ञानबाध्यत्वं मिथ्यात्वमित्याहुः स्तं न। चरमवृत्तिरूपे ज्ञाने
 ज्ञानबाध्यत्वाभावात् दव्यामेः। चरमवृत्तकत करेणु द्रष्टान्तेन। स्व
 त एव नाशांगिकारात्। तच्च ज्ञानजन्यत्वं मिथ्यात्वमिति वान्यं। मृगा

१५ ज्ञाने ज्ञानजन्यत्वविशेषात् लक्षणव्याप्तेः । मूलाज्ञानस्य भवत्सिद्धा
 न्तेऽप्रनादित्वांगिको गते । प्रकृतमनुस्मिन्ने । ब्रह्मणोरूपत्रयं तत्राधि
 दैविकं तृतीयकं । तत्र स्पष्टार्थं गंगादृष्टान्ती कुर्वन्ति । द्विरूपं चापि गं
 गावदित्यादिना महात्म्यं संयतेति । मर्यादासार्गसेवतां भोगमोक्षद
 त्रीद्वितीयातीर्थरूपेणार्थः । अधिदैविक्याः स्वरूपमाहुः । तत्रैवे
 ति । तृतीयेनैतिकेरूपेणेदमाहुः । जगत्त्विति । त्रिविधं चिस्वभा
 वत्त्वेन प्रकृतं । अधिदैविकेनानेदमाहुः । ब्रह्मविशिवादेवात्मारू
 पवत्प्रोक्ता इत्यन्वयः । अत्र चायमर्थः । देवतायाः अधिदैविक
 रूपाया गंगाया रूपाणि अंशचूतानि । नीष्प्रजनन्यादीनि मूर्ति
 मन्ति तत्तत्पुण्येण प्रोक्तानि तद्देवतारूपस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मविष्णुशि

वांशरूपाणि अंशचूतानीत्यर्थः । तान्येवरूपाणि गजसादिस्वभाव
 प्रकाराकोनीजगतो नित्यामकलेनोत्पत्त्यादौ कार्यव्यापृता नित
 दंशी तल्लक्षितित्यनिखध्यानं दात्मको गुणातीतो रसात्मकलीला
 मात्रैककार्य इति भावः । ब्रह्मविष्णुशिवांशानां तल्लक्षणं तत्र अधि
 धिदैविकरूपेणेदमध्यगणना । सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृते गुणसै
 र्युक्तः परः पुरुष एक इह स्थिः । स्थित्यादय ररि विरंचिदुरेति सं
 ताः प्रेमांसि न ते मेयं च्युते जेच निदाम एव पि चक्षते । इत्यादिवा
 क्यात् । ब्रह्मवैवर्तेण्यस्यैव । त्रयाणां तल्लक्षणं तत्प्रतिपादनाच्च
 । अत एव चरणेः रवादिगुणानि मानि नो ये वै तदंशाः अत
 णस्मृता इति अग्रेच । अत याम्यक्षरं तल्लक्षणं इत्यारभ्य स्वभा

वकर्मकालाश्चेत्यनेनाक्षरं न हानुं कारुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथेति वाक्येन दास्यते
 उक्ताः। तच्च सिद्धमेतत्। द्विविधौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वा
 णिन्तातीक्षरस्थोक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषः स्वयः परमात्मैत्युदाहृतः। इत्य
 अक्षरश्चक्षरपुरुषोत्तमानुक्तास्ते च परब्रह्म लोकोद्गीत्यारब्धदेवनारूपवत्प्रो
 क्ता इत्यनेन प्रपञ्चाक्षरसंज्ञा दत्ता च। विवेचिताः। तच्च गीतासूत्रेण
 प्रथमुक्तत्वाद्भेदं संक्यं॥ वस्तुदेवः सर्वमिति। त्यनेन शुद्धाद्वैतस्यैव भगव
 दक्षिणाय विषयस्फुरणात् ब्रह्मणीति। स्थितानामिति शेषः। तथा जग
 तो नित्यामकाः कृष्णं शब्दं दृश्यः इत्यक्षरब्रह्म तानां नित्यामको हरि
 रेव ननु ब्रह्मादयः स्तेषां ज्ञानिनां जगत्तात्तत्वादिति नावः। कामचा
 रस्त्विति। असिश्चररूपे लोके कामचारस्तत्काले प्रमथा प्रलनां मनो

मध्वे

७७

स्थितिप्रवादा ब्रह्मादीन्यः लक्षांश्च तन्मनोभवति। दृष्टान्तेऽपि
 गगान्ताया एव जे किं किं व्यवहारः स्मर्यते नारनेन तनु प्रसंगे
 साक्षादशब्दगोपीया आधिदेवक्याः सकाशात् केवलमिति
 जन्मायाः प्रवाह सर्वदेवविद्यमानत्वात्। तनु लोके कामचारो ब्रह्म
 दित्यः इत्युक्तेन कामपि लोके मध्यमादितया तथैव न विद्येति इत्या
 शङ्क्यते। निजप्रकारमाहुः। परमानन्दरूपेति। लोकविशेषणचेत
 ता परमानन्दरूपेति व्यवहृत्य तेषां तत्त्वार्थः। तु वाच्यः पूर्वप्रक्रिया व्यावर्त
 यति। परमानन्दरूपे लोके लोकाद्यग्रपदे मुमुक्षुः कृतस्त्विति स्वात्म
 वेनैस्फुरिते लक्षणवन्ति श्रियो मतस्यैव सकलमनोरथपरकत्वं बुद्धिस्व
 खदप्रवृत्तिप्रकारः ननु ब्रह्मादित्यः यन्न जेतुं मान्यन्त्या मयिते तेषु

११ चापहं भूतं नक्तपराधीनः। तेषां नित्यातिवृत्तौ मां योगक्षेमं वहाम्य
 हनेषामहं समुद्रतमृत्युसंसारसागरात्। इत्यादिवाक्येषु साधारणेभ्यः
 प्रथकतया भक्तां चतुर्विधपुमर्थसाध्यकत्वस्य स्वस्मिन्नेव भगवतां
 शेषत्वात्। एवं साधारणजीवानां पुष्टिस्थानां अशोशने हेतुका मचारव्यव
 स्थासुक्तावस्ततः साधारणतां मंशं न्यो जायमानमपि फलं भगवत एवे
 ति भगवानेव सर्वेषां सर्वफलदायक इति प्रतिपादयंति। अतस्त्वित्या
 दिना। वस्तुविमर्षे सर्वस्य ज्ञानात्मत्वं तदधीनत्वमतौ ब्रह्ममादेव ब्रह्मवादे
 ननु ज्ञान एव बुद्धिः फलदत्वबुद्धिर्विधीयतां फलमत उपपत्तेरिति न्या
 येन ज्ञानैव फलदत्वं। यो यो यो यो तनुं नक्त इत्यारभ्य मयैव विहितानि
 तानि तेन स्वस्यैव फलदात्तत्वेनोक्तेः। आत्मनि ब्रह्मरूपे नुच्छिद्रा व्योमाव ११

चतना इति आत्मनि आत्मविषये उच्यते इति शेष इति प्रबुचरणः
 तथा आत्मनि प्रतिज्ञायां हेतुं। ब्रह्मरूपे जीवेच्छिद्राश्चेतना व्योमिच्छिद्रा
 श्वेतना इवेत्यन्वयः। छिद्राणि विषये तेन विद्यंते यास्तु चेतनास्ततः। छि
 द्राश्चेतनाः। छिद्रं च येषु बुद्धि इत्यर्थः। अस्मत् आद्यन्। चेतनाशब्दे बु
 द्धिवाचकः। प्रतिपन्नमिचेतना इति कोशात्। तथा च छिद्राः चेतनाः
 छिद्रवतो बुद्धयो इत्यर्थः। बुद्धिनां छिद्रवत्त्वं तु विषये तेन छिद्राणां तत्र
 स्फुरणत्वं। एवं च व्योमि अविद्यमानां छिद्राणां बुद्धि वृत्तिस्फुरणत्वं।
 एवं च व्योमि अविद्यमान छिद्राः चेतनाः विषयाः सबुद्धय इति फलि
 तं। संशयोऽयं विषया सो निश्चयः स्मृतिरेव च। स्वपि इत्युच्यते बुद्धेर्ज्ञानं
 वृत्तितः प्रथमिति कपिलवाक्यात् प्रथमिति द्विरयं सत्यबुद्धि वृत्तित्वात्

१२ तत्र दोषविशेषवदृशा व्योम्नि विद्रोहि प्रतीयन्तेऽप्रतु विद्रवत्यो बुद्धये व्यो
 म्नि यथा मिथ्या नूनपदार्थावगाहिन्यस्तथा ब्रह्मरूपे जीवे विद्रोहेन नासदो
 पत्वादिवृत्त्यो मिथ्या नूनसंसारवगाहिन्यो न तु यथा यविगाहिन्यः। जीव
 त्संसारोऽव्यते इति निबन्धे संसारस्य मिथ्या नूनत्वेन सिद्धातिनत्वात्। उच्य
 ते न तु जाय इति व्याख्यानात् व्योम्नि यथा विद्रोहेन नास्तथा जीवे विद्रोहे
 तनः। पूर्वत्र विद्रोहास्य विवरविशेषवाचकत्वात्। उत्तरत्र तु विद्रोहादो
 दोषवाचकः। खलः सधर्ममात्राणि परविद्रोहि पश्यतीत्यादौ दोषाणो
 विद्रोहपदवाच्यत्वात्। तथा च जीवो ब्रह्माश्रितेन वस्तुतो ब्रह्मरूप एव न तु
 संसारी। सांसारित्वं तु श्रौपाधिकं। तच्च पूर्वोक्तकृत्तसर्वनाम्यमित्य
 निप्रायः। इदमेवानुपपद्यते। उपाधिना वा इत्यादिना। स्वसिद्धा

न्नेयदंशं जीवस्वरूपं तद्वन्धमुक्तिस्वरूपं प्रचुरणैरेतत्तरीकायां वि
 द्यते। तमेव जीवा एवोऽक्षरत्तका इत्यादिनेति नमयातिरिच्यते। ननु जी
 वस्या गुणत्वं निरूपितं तन्मा स्तु किंतु नात्र बुद्धिः। अविद्यायां ब्रह्मप्रति
 विंबो जीव इत्युरीकायां पूर्ववद्बुद्धिरादृतत्वात् इति चेन्न नीरूपस्य ब्र
 ह्मणः प्रतिविंबा संभवान्। न च गुणैर्गुणानं जीकारान्तीरूपस्य प्रतिविं
 बदर्शनादुपरहितस्य ब्रह्मणोऽपि प्रतिविंबः कृत्य इति वाच्यं। रूपवता
 यदादेः प्रतिविंबिनया तन्निष्ठरूपप्रतीतो सिद्धायां पृथग्रूपप्रतिविंबे
 मानाभावात्। स्वाश्रयातिरेकेण रूपोपलब्धेः सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् किं
 च। दर्पणादौ प्रतिविंबितं यदनिष्ठरूपं प्रतिविंबिनमिति ब्रह्मणोऽपि प्रति
 विंब इति ब्रह्मणोऽपि प्रतिविंब इति मनुष्ये। तथैव रूपक्षयं रूपं चादकृमि
 ति नीरूपः परमात्मापि चक्षुःश्रुतिप्रत्यक्षेण मनुष्यरूपस्य गगनस्य प्र

निबिंबान्तीरूपस्य ब्रह्मणोपि स्यादिति चेत्ताजलादौ प्रोपाधिकस्य प्र
तिबिंबितरूपस्य दर्शनादौ पाधिकेन तेन च वियतः संबंधाभावात् प्रा
काशप्रतिबिंबितस्य वक्तुमयोग्यत्वात् । अन्यथा नीलमिदं गगनमिति
प्रतीत्या गगनचाक्षुषत्वमंगीकृत्य ब्रह्मणो चाक्षुषत्वमंगीकार्यं स्यात्
नैकलितरूपवतो जगज्जन्मादिकारणस्य न वत्येव चाक्षुषमिति वा
न्यं । सोपाधिके ब्रह्मणि न वन्मते मायिकरूपांगीकाराच्चाक्षुषत्वप्रति
बिंबितयोः सवचनेपि शुद्धे नीरूपे ब्रह्मणि द्वयोरप्यसंभवेन विवक्षि
तप्रमेयत्वाभावात् । अपि च । चाक्षुषत्वं योग्यस्यैव प्रतिबिंबसंभवं जानन्न
ययोग्यस्य शुद्धस्यैव प्रतिबिंबप्रतिपादनयोग्यस्य चाक्षुषत्वं किमिति
मुनये । अन्यच्च । अवयवेऽवयवानंगीकाराच्चरणरहितयोरपि चरण
योगहीमनदर्शनाच्चरणरहितस्यापि कस्यचिद्देवदत्तादेर्गमनसंभवं

स्यात्सन्नाखिलप्रमाणविरुद्ध इति चरणविशिष्ट एव पुंसि गतिरंगीका
र्या । एवं नेचवानपितयेव विशिष्ट एव प्रतिबिंबतेन तुरूपं प्रथक्तयेति नरु
पशन्त्यस्य प्रतिबिंब इत्यादि श्रयां ब्रह्म प्रतिबिंबो जीव इति नादत्तत्वं सूचि
धीतिः । ननु जपाकुसुमारुणगुणोद्भवविद्युयैस्फटिके प्रतीस्फरति । अ
न्यथा दर्पणोद्भूतस्वान्तरप्रतीतिवत् स्फटिके जपाकुसुमान्तरप्रतीतिः
स्यात् । सानुनास्ति । किंतु केवलमरुणिमेव प्रतीयते । तत्र च नीरूप
त्वमेव गुणगुणानंगीकारात् । अतो नीरूपस्य ब्रह्मणोपि प्रतिबिंब उपप
न्नेति प्राप्तेः । समाधिरुच्यते । रूपमात्रस्यापि प्रतिबिंबेरूपवतो जपा
कुसुमादेः कारणत्वमन्यव्यतिरेकसिद्धं । रूपजपाकुसुमादिविना
नारूपप्रतिबिंबाभावात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयं । नहिरूपवतं विनारूप
मात्रप्रतिबिंबो लभ्यते कुत्रापि । तथा च प्रतिबिंबावच्छिन्नरूपवद्

१४

स्कनः कारणत्वाद्ब्रह्मणः प्रतिबिंबो तोपपद्यते। अतएवाचार्यवर्यैर्निब
धे उक्तं। न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचनेति। अतएव न वायोः प्रति
बिंबेति। एवं सति रूपवान् घटादौ दर्पणादौ धर्मरूपेण प्रतिबिंबते रूप
यज्जपाकुसमादिस्फुटिके धर्मरूपेण रूपगुणेन प्रतिस्फुरति। एवमु
नयथा रूपवत्त एव स नवान्नीरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिंबो न युक्तिस्य
उद्भूतिस्फुटिये विदन्तु। अतएव प्रतिबिंबत्वावच्छिन्ने रूपवतः का
रणतामवगत्य विद्वन्मते उक्तं रूपवत एव प्रतिबिंबनियमादिति।
उपाधिनाश इति। न गवज्जीवयोरंतरायभूताः प्रविश्यातस्याः काय
स्य नाशो सति। अन्यदुष्माकमंतरबन्ध इति श्रुतेः प्रत्यविश्यानाशस्य
प्रतिबंधकाभावेन कारणतया वश्यमपेक्षणात् विज्ञानज्ञान इति ब्रह्म

नवतिः
विश्वः
नशः
न्ययुतः

लोविशयतः सर्वात्मकत्वेन सर्वातिरिक्तरूपत्वेन च ज्ञाने सति। ब्रह्म
स्य व्यावबोधन इति। ब्रह्मज्ञानानंतरं जडजीवयोस्तदात्मकतया स्व
स्यापि ब्रह्मत्वेनावबोधे सति वक्ष्यमाणं फलं नवति सिद्धीते दिव्यब्रह्म
नंपुमर्थाय स्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीति श्रुतेः। तत्त्वे कदे
शब्दतं परास्मिन्मत्तं जीवमात्रे ब्रह्मत्वेन ज्ञानं। एवं सत्यविश्यानाश ब्रह्मस्य
स्वरूपज्ञानं तस्मिन् सति सर्वस्यापि पदार्थस्य बोधस्तेन स्वस्यापि सर्व
मध्यधातितयानिर्विकाराक्षरत्वेनापरोक्षस्फुटिस्त ब्रह्मविदब्रह्मे
व नवतीति श्रुतेरक्षरात्मकतायां सिद्धायां तद्वामयममं मम। विज्ञो
र्जमपूरं साक्षात्पुरुषस्य मदात्मन इत्यदिवाक्ये रक्षभावरधिज्ञानत्वा
तत्र स्थितं मक्षरानीतं पुरुषोत्तमं कुरु ज्ञानी नक्तः पर्यतितदाहुः।

तथा जलं परं ब्रह्मेत्यादि। तत्र दृष्टान्तः गंगातीरस्थित इति। यथा प्रवा
हसन्निधौ वर्तमानं सन्मध्यवर्तिनी मूर्तिमतिं गंगां प्रवाहिके पश्य
ति। तथा ज्ञानि नक्तोऽपि न गवदधिष्ठाने त्वेन निकटस्थायिन्यक्षरोत्त
के स्वस्वरूपे नक्त्या जलं पश्यतीति भावः। अतएव न गवता चतुर्विध
भजंते मामिति संदर्भे ज्ञानी नक्तः प्रशंसितः। निबन्धे पि ज्ञानी चेद्भ
जते जलं तस्मान्न स्य अधिकः पर इत्युक्तं। ननु नक्त्या केवलं यैव सर्व
पुरुषार्थसिद्धौ किमर्थं ज्ञानाय इत्याहुं क्यप्रेममेतत्तदनपेक्षत्वे
प्यतुत्यन्वस्येदस्य भजनांगत्वे वा स्येव ज्ञानापेक्षेति तद्वदितस्य दोष
माहुः संसारीति। अनिवृत्ताहंकारममता को नुत्पन्नबोध इति याव
त्। स तु जलं न जन्दिदृक्ष्या आधिक्यादविश्या त रायन्ततया

दर्शनाभावात् दुर्बलाग्रवति। अत्र दृष्टान्तः। इरस्थ इति। यथा गंगा न
क्तस्मापनार्थं तज्जलमनिलवन्नादिशब्देन आधिदेविकिदिदृक्षन् द
शनाभावात्पुनरुक्तं गंगाविप्रकर्षेण आधिदेविके प्रकर्षादुभयमलभ
मानो दुर्बी नवतितद्वदित्यर्थः। सिद्धमुपदिशंति। तस्मादिति। श्रीकृष्ण
मार्गस्थ इति। नक्तं मार्गस्थ इत्यर्थः। सवलो वत संसारतः विमुक्तो भूत्वा
छद्मपुष्टिमागीयवज्रं दारि विहारिणं। अलमेव निरवध्यानं न
हंविशेष एचितयेत्। मानसी सिध्यथ जीला बिषिष्ठभावनं कुर्या
दिति भावः। अयमेवार्थः। श्रीमत्पुष्करसेना कथां विवृतः। तस्मात्परा
दित्यारभ्यात्मपदं न गवत्परमित्येतेन। ननु ज्ञानरहितो नक्तो न गवदशना
वरोधकं संसारस्य विद्यमानत्वात् दुर्बी नवतीत्युक्तं। तथोक्तिकेवलज्ञानव

१६ नादृग्धरेरस्यप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य प्रवोक्तमदृग्धरे केवलमभर्जनेन
 विनिर्वाहमाह-लोकार्थेति। लोकार्थापेक्षपुत्रादिविषयकाकांक्षा
 वाननुत्पन्नज्ञानसंसारानि यावत्तत्तत्कुर्वन्त्येवोक्तप्रकारैरेतदिदं
 दृग्धरेणाधिक्यात् दर्शनाभावात्क्षिणवति। तादृगपि प्राग्दृष्टत्वात् न जनं
 चेन्न न्यजति तद्वन्नगवत् तस्य द्वा लोकसंसारोऽस्मात्मात्मको नगव
 द्वाक्षात्करप्रतिबंधकतन्निवृत्त्यात्यर्थः। अत्र प्रपञ्चकाचिन्ता लोकशब्देन
 तदंतःसंसारो लक्ष्यते। नाशस्योक्तत्वात् तदर्थस्यारस्याऽन्यदर्थेति चेन्न
 त्रः। एवं केवलया न स्यान्नगवन्नजनं निर्वहतीत्युक्तं तत्कथमित्याकां
 र्श्यायां प्रमेयबलेन तद्वतीति वदन्ति। अनुग्रह इति। पुष्टिनामस्योत्पत्त्य
 हेतुनियान्यत्वात् प्रमाणविरुद्धमपि प्रमेयबलेन न वेदनेनैव विद्वद्भ्यो १६

न भवोनश्वरप्रपञ्चासंश्रयाः। प्रसादं लेनिरेगोपीयतस्मापविमुक्तिरातद
 विद्यादिवाक्येन्यश्च इति भावः। पुष्टिमार्ग इति। पुष्टिजन्येनक्तिमार्ग इत्यर्थः। पु
 ष्टीश्वपोषणं तदनुग्रह इति वाक्यात् अनुग्रहरूपो नगवद्धर्मः सचलौकि
 कालौकिकोत्तमफलसाधकः। विशेषानुग्रहस्तु विरलजनविषयो नगवद्धर्मा
 त्मकफलसाधकः न जन्यत्वं पुष्टिर्नक्तो। अत्र पुष्टिर्वादेन पुष्टिविशेषोक्त
 त्वः ननु साधारणानुग्रहः सत्यलौकिकप्रलप्रति

~~वेदविज्ञानसूत्रसंज्ञा~~

लिखितः स० १८१४